

Sommer, Petr

K postihnutelnosti termínů ecclesia a capella v archeologických pramenech

Archaeologia historica. 1982, vol. 7, iss. [1], pp. 453-470

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139424>

Access Date: 08. 09. 2024

Version: 20240908

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

K postihnutečnosti termínů *ecclesia* a *capella* v archeologických pramenech¹

P E T R S O M M E R

Při výzkumech středověkých vesnických lokalit bývá zkoumána i sakrální stavba, která v mnohých případech tvoří organickou součást vesnického sídelního komplexu. Cílem archeologické práce je i v tomto případě zařazení jednotlivých nalezených objektů do vzájemné souvislosti a interpretace funkcí jednotlivostí i celku. Abychom mohli posoudit vzájemný vztah sakrální stavby a dalších objektů, je třeba poučit se o kvalitě těchto všech elementů. Při posuzování sakrální stavby to znamená vyhodnocení všech pramenů, které jsou po výzkumu k dispozici, a poté konstatování, o jaký druh sakrální stavby jde, v jakých společenských vazbách fungovala, jaký byl smysl její funkce. Takový závěr však není dosud z nejrůznějších příčin vždy možný, na druhé straně jsme ještě zdaleka nevyčerpali interpretační možnosti.

Je zřejmé, že kvalitu sakrálního objektu nelze posuzovat jenom na základě hmotných pramenů. Primární v této oblasti vždy zůstanou písemné prameny, až již jde o interpretaci situace na konkrétní lokalitě nebo o stanovení nekonkrétního typu. Z písemností vyplývá, že na středověkých lokalitách vystupují především dva typy sakrálních staveb, které jsou v pramenech označovány jako *ecclesia* a *capella*. Přirazováním různých adjektiv a kladením těchto substantiv do různých souvislostí vzniká celá řada interpretačních možností, kterými se patrně i jediný konkrétní typ může vnitřně členit na různé významové nuance související se specifickými lokálními vývojovými podmínkami.

Pro nutnou stručnost referátu se budeme zabývat pouze krátkou charakteristikou jednotlivých významových variant tak, jak je shrnul v současnosti vycházející *Latinitatis medii aevi lexicon* (zatím vyšly sešity 1–4, Praha 1977 až 1981; na tomto místě děkuji vedoucí autorského kolektivu Slovníku dr. Martínkové za laskavé svolení k publikování hesel z dosud nevydaných částí).

Substantiva *ecclesia* a *capella* vznikla, jak jistě není třeba zdůrazňovat, v době, kdy naše církevní organizace ještě neexistovala, ani v Čechách nežilo křesťanství. Je proto pochopitelné, že za dlouhou dobu užívání těchto termínů u nich došlo ke značným významovým posuvům a ke značnému rozšíření jejich terminologického dosahu, jak jsem již ostatně naznačil. *Ecclesia* (od původního řeckého *ἡ ἐκκλησία*) v našich pramenech podle zmíněného slovníku znamená v nejobecnějším smyslu slova svatyni (*aedes sacra*). Další významové varianty upřesňovala příslušná adjektiva (*ecclesia* vystupuje v pramenech v širším smyslu, než uvádím v tomto příspěvku, vybírám však pouze varianty vztahující se ke konkrétním kategoriím stavebních církevních objektů).

Významové souvislosti naznačují, v jakých vzájemných vazbách se jednotlivé lokality vyskytovaly a jakým způsobem souvisely jedna s druhou, s celkovým církevním i společenským vývojem. Terminologicky vývoj v Čechách

v této oblasti zcela jasně souvisel se západoevropským prostředím, je však otázka, zda termínům užívaným u nás lze přisuzovat stejnou náplň jako ve vývojově starším a poněkud jinými souvislostmi determinovaném západoevropském prostředí. Je proto nutné si nejprve uvědomit, v jakých souvislostech se *ecclesia* a *capella* vyskytovaly u nás.

Struktura naší církve tvořící se od 10. stol., tedy od doby přijetí křesťanství v Čechách za oficiální náboženství podporované státem, naznačuje, že ani mezi jednotlivými úrovněmi duchovenstva (diferencujícími se terminologicky), ani mezi jednotlivými úrovněmi sakrálních staveb rozhodně neexistuje nějaká nivelizace. Teorie hradské soustavy, na niž navazuje i síť tzv. velkofarnostních kostelů, je opřena o celou řadu písemných i archeologických pramenů, které jsou navíc podkladem pro závěr, že před koncem 11. století nevznikla mimo hradiště téměř žádná sakrální stavba spojená přímo se světským duchovenstvem (cf. k tomu, co bylo zatím řečeno, např. Novotný 1928, 326—449; Nový 1972, 63—85, Fiala 1967, 133—140, Boháč 1973; Sommer v tisku; v uvedených pracích je další literatura). Již v této době je však zřejmé, že *ecclesiae baptismales*, totiž sakrální stavby s právy farního (velkofarního) hradského kostela nejsou jedinou formou sakrálních objektů. Samotná skutečnost, že se na některých lokalitách té doby vyskytovaly dvě i více kostelních budov, svědčí o tom, že tyto stavby nemohly mít stejný statut (Pražský hrad, Starý Plzenec, možná Budeč atd., cf. Merhautová 1971, 206—233, 321—324, 98—101). O tom, jakou titulaturou byly obdařeny podřízené kostely, lze diskutovat, stejně (jak bude ještě řečeno) lze diskutovat o rozlišení jednotlivých sakrálních staveb. Jestliže alespoň pro část těchto staveb budeme předpokládat termín *ecclesiae filiae*, navážeme na analogie z oblastí západní církve; i když tyto analogie v dějinných počátcích české církve nejsou asi úplně přesné, domnívám se, že z celkových vývojových tendencí české církve i z ověření našeho předpokladu pozdějšími prameny vyplývá opodstatněnost této logické úvahy. V době tvorby základů právních, procedurálních, společenských, hospodářských i liturgických církevních systémů docházelo nesporně k celé řadě anomálií. Na Pražském hradě vznikl např. první kostel na periferii, byl výrazně votivního a pohřebního charakteru, a to v době, kdy neexistoval příslušný parochiální chrám. Ostatně uplatňování farních práv bylo možné vyžadovat v celém rozsahu až po striktním vymezení jednotlivých farností, přičemž ještě v r. 1143 kardinál Guido žádal biskupy „... ut in parochiis suis plebales ecclesias distinguant...“ (CDB I, č. 135, str. 138, ř. 22—3). Listiny olomouckého biskupa Roberta nás o věci zpravují podobně.

Při pokusech o základní rozlišení sakrálních staveb můžeme princip „podkritické vzdálenosti“ mezi nimi uplatňovat v rámci jedné skupiny na jedné lokalitě i v pozdějším období, kdy se opět např. na Starém Plzenci setkáváme se skupinou evidentně nesouřadých románských kostelů, o nichž nás již podrobněji informuje listina z r. 1226 nebo před tím „... ecclesiam sancti Laurentii apud Pilznam cum iure patronatus et cum omnibus ecclesiis ab eandem dependentibus...“ (CDB V, č. 475, str. 704, jednotlivé kostely jsou v listině uvedeny dále).

Ecclesia baptismalis a *ecclesia filia* jsou tedy podle našich znalostí a předpokladů základními dvěma kategoriemi „*ecclesiae*“, i když nemůžeme zatím zcela přesně konstatovat, kdy se u nás tyto kategorie začaly v pravém slova smyslu uplatňovat. Je ovšem pravděpodobné, že k tomu mohlo dojít nejdříve na konci 11. stol., kdy se vynořila celá řada „nehradských“ chrámů, o nichž se již dlouho, myslím opodstatněně, předpokládá, že na samém začátku své existence nebyly vybaveny farními právy (cf. Novotný ČD; Nový 1972, 70 aj.).

V německé literatuře jde o kategorii *Eigenkirche*, v rámci ní o *Herrschaftskirche*. O těchto stavbách se však předpokládá, že alespoň některé z nich korespondovaly s termíny *capella* a *oratorium*, o čemž však budeme hovořit později.

Slovník naší středověké latiny přejímá ve specifikacích jednotlivých významových variant subst. *ecclesia* Du Cangeovy definice, což není vždy přesné. *Ecclesia baptismalis* je definována jako „*aedes sacra, ubi baptismus celebratur*“. Du Cange (III, 223) se přidržuje interpretace podle překladu terminologického spojení *e-a baptismalis* a nebere v úvahu, že se takto označovaly rovněž farní kostely. Tím se nechtě vyhnul komplikacím vyplývajícím z dnešní konfrontace výsledků archeologického výzkumu a teorie o farním přímusu, především o úloze svatyně farní úrovně ve funerální oblasti. *Ecclesia baptismalis* je ztotožňována s *ecclesia mater* (DuC III, 225), což plyne z filiačního systému vkládaného mezi nadřazený kostel a stavbu nebo stavby podřízené. Farní kostel (*ecclesia parochialis*) se u nás v době tvorby sítě venkovských far, tj. ve 12. a 13. stol., rovněž vyskytuje jako *ecclesia plebalis*. O tomto spojení nás informuje již Pontignonská synoda z r. 876: „*ecclesias baptismales, quas plebes appelunt*“ (DuC III, 225). Novotný však patrně správně poukazuje na diferenční použití obou termínů (tj. *e. baptismalis* a *e. plebalis*) ještě na poč. 13. stol. (ČD III, 1928, 363—4, 367).

V kategorii kostelů s farními právy v našich pramenech ještě vystupuje *ecclesia forensis*, kde adjektivum je i jakýmsi příslovečným určením místa vzniku a výskytu tohoto typu.

Podřízené kostely, tedy většinou tzv. *ecclesiae filiales*, Du Cange (III, 225) charakterizuje jako „*ecclesia, quae alteri subiecta est nec proprium habet sacerdotem*“. Tato definice není přesná, jak vyplývá např. z konstatování visitace arcijáhna Pavla z Janovic v souvislosti s březanským filiálním chrámem příslušejícím do Kozlan „...*ibidem debet residere vicarius*...“ (Protocollum visitationis 1379—1382, 359).

Zmínili jsme se již o tom, že není snadné v době raného středověku vkládat do známých terminologických spojení konkrétní obsah. *Ecclesia filialis* je takovým případem. I když toto spojení musíme předpokládat dříve (alespoň jako doklad obecné závislosti), je v písemnostech spolehlivě doloženo až ve 13. stol., např. k r. 1247 v donaci Přemysla II. (ještě jako markraběte moravského) „...*ecclesiae scti Michaelis, filiae ecclesiae scti Petri de Monte dictae*...“ (CDB IV/1, č. 127 str. 233, ř. 12—13) nebo k r. 1250 jinou Přemyslovou donací „...*dicta ecclesia in Churim ecclesiae scti Petri tamquam filia matri debeat subiacere*...“ (CDB IV/1, str. 330, č. 179, ř. 25—26). Konkrétní vyjasnění náplně terminolog. spojení *e. filialis* však pochází až ze 14. stol., např. z r. 1359: „...*Johannes et Wznatha fratres de Skuhrow*...“ žádají, aby v Lepolisech mohl fungovat filiální chrám, kde by byl „...*unus vicarius vel plebanus*...“ Chrám již vlastně vybudoval jejich otec, neboť „...*tempore inundationis aquarum neque ipsi incolae parochiam (v Luhách) pro audiendis divinis, nec plebanus villam Lepolis ad visitandum infirmos et ipsos procurandum sacramentis et ad baptizandum pueros possunt... accedere*...“ (LE I, č. 10, str. 6—7). V souvislosti s dalšími zprávami je v této erekční písemnosti zarážející požadavek křestní funkce filiálního kostela. Tuto skutečnost snad můžeme vysvětlit zmiňovanými povodněmi, eventuálně nutností pokřtít novorozené dítě zvláště in articulo mortis. Anachronické, nicméně nápadně podobné ustanovení církevního práva (CIE 1915, str. 450, pozn. 26) známe z podobné minulosti: „...*ob locorum distantiam, viarum asperitatem episcopus facile potest concedere erectionem fontis baptismatis etiam in filiabus ecclesiis depen-*

dentibus a matrice...“ Další zprávy ovšem naznačují, že tento případ není rozhodně zcela běžnou záležitostí. Tak Vilém z Lankova chtěl v r. 1362 jednoznačně „...ecclesiam prope curiam meam in Lankaw sitam... dismembrari a parochiali et matrice ecclesia in Kirchslag, sic ut in ea sepulturae et alia ecclesiastica sacramenta possint... haberi... et... ministrari...“ (LE I, č. 70, 37). V již citovaném protokolu Pavla z Janovic (Protocollum 186) se u uváděných filiálních chrámů neobjevují konstatování, která by svědčila o užívání farních práv, např. křtu. Výjimku tvoří kostel v Bratroncích, kde se jako součást interiéru uvádí křtitelnice „Sacramenta non clausa corporis Christi et baptisterii.“ Vysvětlením této skutečnosti je možná (?) další sdělení, že bratronický plebán „... in Byeletz non habet modo vicarium...“ (str. 187), přičemž je v Bělči ecclesia mater bratronického chrámu. Poněkud výjimečná je i akce Fridricha „de Hassensteyn“, který kapli vzniklou z jeho iniciativy v Krbici (užití termínu kaple může v tomto případě ovšem vyjadřovat vztah — jak se o tom ještě zmíníme) odtrhává se souhlasem arcibiskupství v r. 1361 od mateřského kostela v Kralupech „...propter viarum discrimina et distanciam loci... (srv. případ Lankova) maxime tempore hiemis...“ a dosahuje povýšení „in speciale ecclesiam baptismalem (LE I, č. 63, 33).

Shrneme-li, můžeme pro období vrcholného středověku usoudit, že v případě e. filialis šlo o svatyni určenou pro veřejnost, bez farních práv, podřízenou příslušnému farnímu kostelu. Důvodně tento typ můžeme očekávat snad i ve 12 stol., neboť je součástí budování farní sítě, zcela určitě vystupuje již ve 13. století. Z dalších spojení, v nichž se vyskytuje v naší středověké latině substantivum ecclesia, musíme pro úplnost uvést e. cathedralem, metropolitānam, patriarchalem, collegiatam a conventualem. Vzhledem k tomu, že sledujeme problematiku rozdílu mezi ecclesia a capella, nebudeme se tímto kategoriím věnovat, protože o jejich příslušnosti není pochyb.

Na závěr části o ecclesia je nutné uvést, že situaci velmi komplikuje skutečnost známá ve středověké latině i z mnoha jiných příkladů, že totiž terminologie není vyhraněna natolik, aby substantiva ecclesia, capella a další často nesplývala. Lexicon mediae Latinitatis dokonce uvádí příklad z r. 1469, kdy se vyskytuje spojení „ecclesia sive capella monasterii“. Ecclesia se vyskytuje i v metonymickém významu jako monasterium (např. k r. 1363 — ecclesia seu monasterium), někdy se vědomě užívá k označení kaple. Pro úplnost dodáme, že se vyskytuje i tvar ecclesiola. Toto deminutivum užívané v expresivním významu však nelze klasifikovat jako určitý typ a stojí terminologicky na stejné úrovni jako substantivum capellula (LMAeL 4/531; pokud nebyly k jednotlivým příkladům uvedeny citace, jde o materiál z připravované další části Lexikonu).

Druhý termín, kterého se dotýkáme, je capella. V současnosti již téměř není výhrad proti rekonstrukci vývoje tohoto substantiva, jehož počátek je třeba spatřovat v 6. století, kdy merovejská (později i francká) tradice úcty k plášti (cappa-capella) sv. Martina Tourského nalezla listinné vyjádření v Theodorichově placitu: „... in oratorio nostro super capella Domini Martini...“ (DuC II, 470). Notker Balbulus celou věc shrnul již naprosto jasně „... in capellam suam assumpsit; quo nomine reges Francorum propter cappam scti Martini... sancta sua appellare solebant...“ (MW II/2, 201). Když se capella vyvinula v samostatnou církevní stavbu přes předpokládanou fázi falckých sakrálních staveb, měla podle Du Cange (II, 125) charakter sakrální stavby (oratoria) „quod proprios sacerdotes non habet, seu aedes sacra, quae non erat baptismalis.“ Tuto velmi neúplnou definici dokládá např. usnesením VI. pařížského koncilu z r. 829, v němž se říká: „Admonemus, ut posthabitis

aediculis, quas usus inolitus capellas appellat, basilicae Deo dicatae ad missarum celebrationem audiendam, et corporis et sanguinis Domini perceptionem sumendam, assidue devoteque adeantur“ (DuC II, 125). I tuto chatrnou možnosť definovať presnejšie kapli ako určitý typ cirkevných stavieb s omezeným liturgickým poriadkom, eventuálne i právnym vybavením Du Cange (II, 126) znemožňuje vyčlenením typů *capella decimatis et baptismalis* (již k r. 977) a vyčlenením samostatné skupiny oratoria. Tato definiční bezradnosť se projevuje i v dalších lingvistických příručkách, které se nemají o co opřít, neboť v pramenech prostě nepadají jednotnost (cf. např. *Lexicon medi et inf. Latinitatis Polonorum* II, 125—127, kde *capella* vystupuje jako nefarní kostelík, farní kostel a liturgické náčíní). Ani *Lexicon für Theologie u. Kirche* (1960, V, 1315) neposkytuje ve Wagnerově hesle víc než přehled kontextů, v nichž se *capella* vyskytuje (prostor pro relikvie, pohřební prostor, sakristie včetně bohoslužebného vybavení — hl. paramenta, určité bohoslužebné prostory v kostelích, soukromých domech, tržních halách a budovy, které svou velikostí (!) nemohou z právního hlediska vystupovat jako kostely; pro srovnání uveďme o 1000 let starší definici, jejímž autorem je Johannes de Ianua (DuC II, 117) „*capella, parva ecclesia, quae nec habet baptismum nec cimeterium*“). Jak vidíme z těchto formulací a jak uvidíme dále i v našich pramenech, velmi často se díky nejasnosti (nebo skutečnému nerozlišování) běžně zaměňuje *ecclesia filialis* a *capella*. Vycházejí z toho, že termín *capella* nevznikl jako synonymum pro termín *ecclesia*, a z toho, že naše prameny kromě jiných možností poskytují argumenty pro existenci kaple jako samostatného útvaru s výrazným podílem soukromého zájmu na jejím vzniku a provozu, lze jako nejlepší definici přijmout, že *capella* je „*sacellum officiis divinis privatis vel publicis peragendis et aliis usibus destinatum*“ (LMAeL 4/527). Tato definice ovšem úzce souvisí s názorem církevního práva na instituci kaple.

Bylo již řečeno, že kaple vznikla jako projev soukromé zbožnosti meroveckých a franckých panovníků, který ovšem měl i svou praktickou stránku. Již v mnoha pracích byla zdůrazněna významná úloha říšské Hofkapelle — instituce církevní i diplomatické. V původní církevní instituci se totiž diplomatická nebo chceme-li i byrokratická složka postupně stala hlavním posláním. Po věcné stránce se to projevilo thesaurováním různých relikvií a cenností, mezi něž jako jedna z největších cimelií vstupuje archiv (Du Cange — II, 125 — dokonce uvádí význam *capella* = archivum). S tímto celým vývojem souvisí vytvoření sboru duchovních, kteří navázali i terminologicky (*capellani*) na původní instituci kaplanů z doby vzniku kaple s pláštěm sv. Martina. Tito noví kaplani již byli spjati s celou řadou veřejných záležitostí spojených s panovníčným dvorem (cf. Feine 1955, 212—213, 220; zde je i další literatura). Kromě toho tato nová kaple plnila i liturgické úkoly ve vztahu k panovníkovi — ryze soukromého charakteru. Je nesporné, že tato forma kaple ovlivnila i naše prostředí i s onou složkou příslušnosti k soukromé osobě, soukromé fundaci atd. i s projevem spojení liturgické a kancelářské funkce, a to i co se týká formální stránky věci, tj. včetně začlenění archivu mezi cimelie příslušející ke kapli (Koss 1939, 16—77, *passim*). Zde můžeme také hledat zdroj onoho vlastnického postoje panovníka a po něm biskupa a dalších hodnostářů vůči jednotlivým vlastním fundacím a vůči kléru pod jejich vlivem a mocí, vyjádřeného i terminologicky tak, že panovník biskupa nazývá svým kaplanem, že fundátoři nazývají své kostely jakéhokoliv statutu kaplemi, „své“ kněze kaplany (cf. Silhan 1981, 249—250). Původní poměrně úzký okruh kněží Hofkapelle se totiž rozšířil nejenom v rámci rozšiřující se instituce samotné, ale i ve sféře uplatňujícího se samotného principu kaple. Doklady této Hof-

kapelle ať v přímém nebo již rozšířeném smyslu v našich pramenech nalezneme snadno. Např. k r. 1073 hovoří Kosmas o tom, že: „Fuit autem in capella Johannis episcopi clericus nomine Hagno...“ (FRB II, 104). Jako kaplany panovníkovy Hofkapelle můžeme chápat ony capellanos, kteří stáli před bitvou u Chlumce shromáždění kolem kopí sv. Václava (FRB II, 204). Bez uznání principu Hofkapelle nemůžeme dále uspokojivě vysvětlit titulaturu vyšehradské kapituly uváděné ve 13. stol. jako *ecclesia nostra* (panovníkova) *specialis* (např. CDB V/1, č. 3, str. 34, ř. 34). Instruktivní je v tomto ohledu doklad o volném disponování členy Hofkapelle při obsazování beneficií podléhajících patronátu vysokého feudála (Leopold VI. rak. v r. 1220, CDB II, č. 202, str. 187, ř. 29—33). Velmi přesvědčivé je i sdělení vyplývající z papežské listiny Eugenia III. Vladislavovi II.: „... Enormitates clericorum... non solum de capella tua/ verum etiam de tota terra...“ (CDB I, č. 147, str. 150, ř. 10—13, rok 1146). O pronikání těchto principů i do prostředí mimo společenskou špičku asi svědčí listina z r. 1223 (CDB II, č. 253, str. 244, ř. 1) uvádějící v testesformuli „Hesso et Ambrosius sacerdotes, capellani dominae Helwidis“. Na druhé straně však existuje celá řada dokladů toho, že *capella* je skutečně stupněm v hierarchii sakrálních staveb a že *capellanus* není jenom termín označující vzájemný vztah zakladatele a kněze u fundace nebo nějaké instituce, ale že je i příslušnou hodností. Jak jinak vysvětlit titul arcikaplana (*archicapellanus*) v merseburské listině Otty III. z r. 991 (CDB I, č. 36, str. 43, ř. 8). Titul pochází samozřejmě z cizího prostředí a zvláště na konci 10. stol. je poměrně u nás vzdálen. Jde však jasně o titul představeného „Hofkapelle“, který byl od r. 854 zároveň kancléřem a od r. 878 arcikancléřem panovníka. Tento úřad byl v r. 870 spojen s mohučským arcibiskupstvím (Feine 1955, 213, pozn. 8). Že je termínem *capellanus* označován hodnostář, dokumentují i četné testesformule, v nichž se vedle sebe souřadně se svými tituly uvádějí např.: „... duce... episcopo... abbatibus, capellanis, comitibus...“ (CDB I, str. 85, č. 79, rok 1078), k r. 1165: „... dux... Gervasius cancellarius et prepositus Wisigradensis... prepositus... notarius regis, Podiua canonicus Wisigradensis et capellanus regis... castellanus... camerarius regis... pincerna regis... dapifer regis... agaso... comes...“ (CDB I, č. 227, str. 205, ř. 15—22). V této listině, vydané Vladislavem II., jsou v souvislosti s naší problematikou dva zajímavé momenty. Vyskytují se zde dva příslušníci vyšehradské kapituly, přičemž pouze jeden — kanovník Podiva — je označen jako panovníkův kaplan. Tento titul je souřadně postaven vedle titulu kanovník, je proto alespoň pravděpodobné, že *capellanus* je zde chápán funkčně-titulárně, že nejde o vyjádření vztahu. Gervasius vystupuje jako kancléř a vyšehradský probošt. Jako *prepositus* et *cancellarius regis* se objevil poprvé v listině z r. 1159 (CDB I, č. 204, str. 193, ř. 3), zatímco v r. 1158 ještě vystupuje jako *prep. W. et cancellarius* (CDB I, č. 182, str. 179, ř. 11—12). Poměrně rychle se tedy v těchto písemnostech objevuje (v titulatuře osoby kancléře Gervasia) změna titulatury hlavy státu, s níž je Gervasius nepochybně úzce spojen (že jde o změnu, i když i nadále Gervasius v listinách užíval často pouhého titulu *cancellarius*, svědčí Vincentiova zpráva k r. 1156, v níž Gervasia tituluje „... prepositum Wisigradensem, ducis Bohemiae cancellarium...“ FRB II, 424). Ačkoliv tedy písemnosti reagují na titulární vyjádření úředního postavení kancléře, ani v jednom případě se v nich neobjevuje sebemenší náznak jeho kaplanství jakožto podřízenosti panovníkovi. Kdo by již tímto termínem měl být označen spíše než blízký králův politik, který by jinak podle všech kritérií nepochybně patřil do královny „Hofkapelle“. Vysvětlením může být skutečnost, že se prostě tehdy o Vyšehradské kapitule jako o celku nedá hovořit jako o králově „capella

speciali“. Situace v pramenech to rovněž rozhodně naznačuje. Teprve v r. 1187 totiž kníže Bedřich poprvé hovoří o kapitule jako o „specialiter nostri iuris“ (CDB I, č. 317, str. 288, ř. 33) a užití mladšího termínu *capella specialis* předchází v r. 1222 vydání listiny Přemysla I. s formulací „... *ecclesia, que nostra specialis nuncupatur* ...“ (CDB II, č. 299, str. 215, ř. 23—24). Tomu, že *capellanus* je zde „úředníkem“ panovníkovy „Hofkapelle“; v naší souvislosti nasvědčuje ještě druhá skutečnost, že pravděpodobně též kanovník Podiva se vyskytuje ještě o 20 let později již jako děkan vyšehradské kapituly (CDB I, č. 308, str. 278, ř. 22), ale jako *capellanus regis* již nevystupuje. Tuto souvislost je možné vysvětlit tak, že prostě doba jeho „kapelánství“ skončila. Podobný je příklad kouřimského arcijáhna Jana, který je v papežské listině Alexandra IV. z r. 1256 ořimován „... *clare memorie W (encezlai I.) regis Boh., cuius capellanus extiteras* ...“ (CDB V/1, č. 89, str. 163, ř. 23). Podobných příkladů poskytují testesformule listin dokládající existenci kaplanů jako církevních titulářů celou řadu a lze nalézt mnoho případů, kdy mezi jmény svědků s titulem stojí jména se substantivem *capellanus* (namátkou CDB I, č. 288, ř. 6—9 z l. 1174 až 1178; č. 319, str. 293—4, ř. 24, 4—5 z r. 1188 atd.).

Shrňme ještě velmi stručně ostatní významové varianty, v nichž se substantivum *capellanus* v našich poměrech vyskytuje. Jde o spojení určité církevní hodnosti s kaplanstvím — např. podjáhna nebo notáře (CDB II, č. 44, str. 41, ř. 9, rok 1204, č. 179, str. 165, ř. 29, rok 1219, č. 200, str. 185, ř. 27, rok 1220, č. 217, str. 205, ř. 3, rok 1221 atd.). Jenom pro doplnění a jako argument pro výklad kaplanství jako úřadu uvádím ještě Du Cangeovu variantu *subcapellanus*, ovšem z říšského prostředí (II, 130).

Účast těchto kněží na řízení určité konkrétní svatyně — kaple — z pramenů neprokážeme přímo. Je však nápadné řazení svědků v testesformulích listin, např. knížete Bedřicha z r. 1188 (CDB I, č. 319, str. 293—4, ř. 5), kde jsou z nižších duchovních jmenováni pouze *Puten sacerdos* a *Laurencius capellanus*. Výskyt těchto titulů bez bližšího určení kontextem nebo přivlastňovacím zájmenem velmi pravděpodobně souvisí se sférou duchovních u kaplí aj. sakrálních staveb, neboť mimo jiné jejich existenci předpokládá existence kaplí samotných. Přímé doklady jednotlivých možností uplatnění kaplanů jsou až z vrcholného středověku. O působení kněží — kaplanů u konkrétních kaplí se zmíníme až v souvislosti se stavbami.

K r. 1222 máme v listině Přemysla Otakara I. velmi zajímavý, i když ne zcela jednoznačně interpretovatelný doklad pravděpodobné účasti kaplanů na ordálech jakožto pomocníků kněží (CDB II, č. 234, str. 223, ř. 34—38).

Existenci osobního kaplana dokládá např. Život Jana z Jenštejna z poč. 15. stol. (FRB I, 444 — *cum confessore et capellano*; je pravděpodobné, že něco podobného představoval v 11. stol. Kosmův *capellanus cubicularius* knížete Spytihněva — FRB II, 91).

Dokladem stále se rozšiřující významové sféry titulu kaplan jsou funkce řeholních kaplanů (např. CDB II, č. 253, str. 243—244, ř. 33—35, 1). Zvlášť instruktivní je tato listina Roberta Olomouckého z r. 1223 v testesformuli, kde se spolu setkávají oba typy termínů *capellanus*: „... *Heinricus camerarius Lucensis, Nicolaus capellanus Lucensis, ... Hesso et Ambrosius sacerdotes, capellani dominae Helwidis* ...“

Slovník středověké latiny v českých zemích (4, str. 531) zná ještě další použití termínu *capellanus* jako „*sacerdos, qui res divinas testamenta vel donatione alcis institutus in aliquo sacello aedium sacrarum aut ad aliquod altare sacelli eius modi procurare debet*“. Do této kategorie patří nesporně zápis v LE V, č. 969, str. 712 „... *pro capellano tenendo apud ecclesiam in Zandaw*

pro matura missa ibidem legenda...“ Dalšími variantami, které Slovník uvádí, jsou: sacerdos sacellum publicum vel aedes sacras filiales administrans (kdy dochází ke splývání termínů *ecclesia* a *capella*), sacerdos rectorem ecclesiae parochialis adiuvans, sacerdos capituli socios adiuvans, sacerdos ad sacra in valetudinario constitutus.

Z archeologického hlediska nás ovšem stále nejvíce zajímá základní problém tohoto příspěvku, totiž průkaznost základních tří typů samostatných sakrálních staveb v raném a vrcholném středověku.

Je mišlím zřejmé, že nejpozději ve 12. století došlo k hluboké již závazné diferenciaci sakrálních staveb spojených s činností světského kléru, a to především participováním laického žvlu na panovníckých a církevních fundacích. Základní buňkou církevní správní sítě byla farnost, v jejímž místě stál kostel s farními právy (náplň pojmu farnosti se ovšem mění, princip však zůstává; mám tím na mysli např. i v našich legendách doložený pův. význam *parrochia* = diecéze, který se zahušřováním farní sítě rozšířil). Farní kostel vybavený právy udělování příslušných svátostí, především zdůrazňovanými právy pohřbu a křtu, je typem dobře definovatelným a v pramenech jej lze doložit velmi dobře. V pramenných sděleních zřetelně vystupuje moment výlučnosti farních práv, eventuálně udělování těchto práv novým i starým lokalitám; jinými slovy zřetelně můžeme sledovat tvoření a dodržování farního přímusu, jímž je s farním kostelem spjat příslušný obvod s obyvateli-farníky duchovními a materiálními povinnostmi. Již ustanovení Břetislavových statut nebo téměř o sto let mladší případ ženy z Běstviny tak, jak o tom referují Kosmas (FRB II, 74) a kanovník Vyšehradský (FRB II, 225—226, cf. Novotný 1928, 359), jsou jasnými doklady tohoto vývoje. Jestliže si stavíme otázku, zda u nás v raném středověku kromě farních kostelů existovaly i *ecclesiae filiae* a *capellae*, je nutné, abychom nejprve zjistili, zda vůbec lze v pramenech doložit tituli *minores*, tedy sakrální stavby nižší úrovně než farní. Prvním argumentem pro je již uvedená skutečnost, že i v raném středověku vystupují na jednotlivých lokalitách v jednom časovém horizontu vícero sakrální stavby, o nichž nelze předpokládat, že by byly všechny vybaveny farními právy. Druhým argumentem je skutečnost, že se v listinném materiálu vyskytují doklady svěcení a stanovení (ve 13. stol. přímo limitace) farního kostela a farnosti (o samotných farních právech cf. již Břetislavova statuta). Je tedy důkazem *ex tacendo*, že je-li nutné farní práva udělovat jako výsadu, nemohou mít tuto výsadu všechny kostely. Třetím argumentem je jako v případě interpretace pojmu *capellanus* skutečnost, že v písemnostech v opozici vůči farním kostelům (terminologicky i v kontextu písemnosti) vystupují stavby, které rozhodně farní práva nemají. Klasickým případem jsou údaje ze dvou listin z let 1186 a 1194 (CDB I, č. 313, str. 286—287 a č. 349, str. 315). V první z nich biskup Jindřich potvrdil johanitům vlastnictví různých majetků, mezi nimi „... et *ecclesiam beati Wenceslai in foro Cladsc*, a *comite Bogussa edificatam*...“ Je, myslím, únosné vyčíst z této listiny, že kostel vznikl soukromou snahou *comitis Bogusse* a že v této listině není nic, co by umožňovalo konstatovat, že zmíněný kostel byl farní. Druhá listina však situaci poněkud mění. Jindřich Břetislav potvrdil johanitům mimo jiné „... forensem *ecclesiam scti Wenceslai*...“; kostel tedy možná za johanitů dosáhl farních práv, ale hlavně se johanitům dále potvrzuje darování kaple P. Marie „... *contuli capellam sanctae Mariae in Cladsc*...“ *Ecclesia forensis* je tedy v tomto případě institucí vyšší, ať už pod pojmem *capella* budeme rozumět cokoliv, a to z důvodů terminologické diferenciacce a z důvodů nepravděpodobnosti existence dvou farních kostelů „in foro Cladsc“.

Diferenciaci sakrálních staveb z hlediska udělení nebo neudělení farních práv dokládá rovněž celá řada písemností, především těch, které udělení eventuálně vlastnictví těchto zpráv nějakým způsobem komentují. V souvislosti s tím se potvrzuje, že farní přímus spočíval alespoň teoreticky především na právu pohřbu a křtu; udělení svátostí dalších se tak nezdůrazňuje. Únětická listina z let 1125—1140 (CDB I, č. 124, str. 130) přináší v tomto ohledu potvrzení skutečnosti, že právo křtu i pohřbu může obdržet i lokalita soukromého založení osoby nijak zvlášť vysokého společenského postavení. Je to ovšem spíš projevem dosud nepropracovaného a nefungujícího systému církevní správy než argumentem pro unifikaci všech sakrálních lokalit. Velmi instruktivní je v tomto ohledu příkaz kardinála-jáhna Quida z r. 1143 biskupům: „... ad hec episcopis precepimus, ut in parrochiis suis plebales ecclesias distinguant...“ (CDB I, č. 135, str. 138, ř. 22).

O 60 let později byla situace již poněkud jiná. Vědomí právního podkladu aktu stanovení farního kostela a farnosti našlo i formální vyjádření v písemnostech. V r. 1203 biskup Daniel II. provedl limitaci rynárecké farnosti s odkazem na dvojí druh práva „... ville ad eiusdem ecclesie parrochiam pertinentes cum suis iuribus et sua ibi iura spiritualia recipientes...“ (CDB II, č. 33, str. 31, ř. 14—15). Ještě výrazněji a terminologicky detailněji se tato skutečnost projevila v listinách olomouckého biskupa Roberta z doby před r. 1222 nebo z tohoto roku. Je příznačné, že tyto písemnosti vznikly v době emancipačního církevního boje, v době IV. lateránského koncilu, a je pravděpodobné, že nebyly ještě výrazem závazné normy (cf. Robertovo konstatování v případě frišavského kostela „... quia tunc temporis ecclesie illius provincie non erant limitate...“ CDB II, č. 236, str. 227, ř. 7, nebo Robertovo řešení sporu louckého opata s plebánem kostela v Rohatci, CDB II, č. 213, str. 310). Nás především zajímá, že kostely ve Frišavě a Příklukách, vzniklé z biskupova příkazu, s farností jím limitovanou, jsou výslovně obdařeny farními právy; v případě Příkluk formulací „... quam et consecravimus et etiam limitavimus... ius parrochiale ei concedentes in iure baptizandi et sepeliendi et in omnibus iuribus, que conveniunt ecclesie parrochiali...“ (CDB II, č. 237, str. 227, ř. 31—33), v případě Frišavy „... ei... ius parrochiale assignavimus... eam certis terminis limitando...“ (CDB II, č. 236, str. 227, ř. 2—3). Celou záležitost stvrzuje konfirmace obou aktů (CDB II, č. 235, str. 226, ř. 2—15), vyjadřující se o detailech farního práva obou kostelů. Status farního a nefarního kostela výborně vysvětluje listina o sporu louckého opata a kněze Adama ze Znojma z r. 1226 (CDB II, č. 289, str. 279—280). Kostel s farními právy je zde zjevně nadřizen kostelu nefarnímu se zdůrazněním práv křtu a pohřbu (zřejmě proto, že byla spojena se značnými příjmy). V listině šlo o vyřešení sporu týkajícího se přestupků kněze Adama „in parrochiali iure, in sepulturis et decimis“, neboť Adam poškodil loucký dům... „sepeliendo mortuos excommunicatos et indifferenter convocando et recipiendo plebem scti Nicolai (farního kostela ve Znojmě) ad ecclesiastica sacramenta...“ Opat však „... concessit... ecclesie scti Michaelis (kněze Adama) baptismum et sepulturam...“ ve vymezeném přílehlém okolí kostela sv. Michala „... ita tamen, quod de Bala et de omnibus supra dictis curiis et domibus, vineis, ortis, frugibus, denariis et omnibus satis decimas ecclesia scti Nicolai percipiat et plebs de supra dictis omnibus curiis ad ecclesiam parrochiale scti Nicolai in maximis festivitatibus... conveniat... firmiter prohibemus, ne presbyter deinceps, qui in ecclesia scti Michaelis pro tempore ministraverit, nullum de castro vel de civitate Znoym, hiis exceptis, que supra enumerata sunt, ad ecclesiastica audeat recipere sacramenta...“ Závěr je zřejmý: kostel sv. Mi-

chala neměl před tímto sporem vůbec žádná farní práva a po sporu získal jisté velmi omezené farní koncese. Nemůže být výmluvnější důkaz pro kvalitativní diferenciaci sakrálních staveb na začátku 13. století.

V polovině 13. stol. jsou již vzhledem k rozrůstajícímu se listinnému materiálu poměrně běžné písemnosti dokazující vzájemnou podřízenost sakrálních staveb, i když ne s tak výjimečně jasnými a podrobnými formulacemi. Tak např. v r. 1256 olomoucký biskup Bruno přiznává havlíčkobrodskému plebánovi Benediktovi (*ordinis domus Theutonice*) kostely „*de Longa villa et Medii montis... in limitibus parrochie de Brod... fundate...*“ (CDB V/1, č. 90, str. 164, ř. 18—22). V r. 1257 pražský biskup potvrzuje „*magistro et fratribus hospita(lis) scti Francisci Pragensis*“ kostely s patronátním právem (tam in *spiritualibus*, *quam in temporalibus*), např. „... in Cubito cum suis filiabus, in Revnicz cum filia... in Misa cum filiabus suis...“ (CDB V/1, č. 120, str. 200, ř. 14—18). Velmi důležitá pro interpretaci termínu *capella* je formulace užitá v tomto aktu, v níž se uváděné farní a filiální kostely uvádějí jako „*predictas ecclesias et capellas*“. Poněkud jiného charakteru je svolení Innocence IV. z r. 1250 (CDB IV/1, č. 181, str. 132) minoritskému řádu, aby minoritské kostely měly právo pohřbu. Nezbytná formulace „... *salva tamen iustitia illarum ecclesiarum, a quibus mortuorum corpora assumuntur...*“ však opět potvrzuje výlučnost lokalit s farními právy a tím existenci lokalit bez těchto práv.

Konstatovali jsme tedy, že naše raněstředověké i vrcholněstředověké prameny umožňují ze skupiny sakrálních staveb ze sféry světského kléru v první fázi vyčlenit skupinu nadřízených lokalit (z titulu církevního práva) a skupinu podřízených lokalit s menší mírou práv. Pokus o další štěpení této podřízené skupiny pro dobu raného středověku je velmi nesnadný. Víme, že zahraniční analogie nám dovolují v této skupině předpokládat hlavně *ecclesiam filialem* a *capellam*. Víme také, že jde vesměs o analogie ať z důvodů územních nebo časových našim podmínkám více nebo méně vzdálené. Analogie z českého teritoria jsou vzdáleny především časově. Nicméně torzovitě zmínky umožňují i pro dobu raného středověku předpokládat existenci kaple. Bylo již řečeno, že před závěrem 11. stol. nelze zatím s jejím výskytem počítat, i když existují různé možnosti dalších úvah i konkrétní zatím výjimečné případy mnohem starší (např. mariánský kostel na Hradě). Výlučné postavení mezi těmito stavbami má zejména kaple sv. Václava, která již u Svytlavské basiliky plnila jednu z klasických speciálních úloh přisuzovaných kapli — úlohu skryše významných relikvií (již před r. 1067, cf. Kosmas FRB II, 187).

Z dalších konkrétních lokalit, které mohou být spojovány se statutem kaple, je svatojiřská rotunda na Řípu. Votivní funkce objektu, jeho osamocnost (potvrzená i výzkumem) jsou důvody pro zvážení možnosti, že jde o příklad kaple, tedy sakrálního objektu soukromého původu speciálního poslání. V době nepřilíhí husté kostelní sítě je navíc nepravděpodobné, že by sakrální stavba s pastoračním úkolem byla mimo kontakt se sídlištěm. Ani skutečnost, že k r. 1126 kanovník Vyšehradský i hradištsko-opatovické anály (FRB II, 205, 393) uvádějí, že svatojiřská kaple nahrazuje destruovanou stavbu, nemusí být v rozporu s uváděnými skutečnostmi, a to ani v kontextu se současným datováním starší fáze stavby do 11. stol. (Merhautová 1971, 306—307).

K roku 1131 kanovník Vyšehradský rovněž informuje o biskupově kapli v Žerčicích, o které se zmiňuje již k r. 1070 Kosmas (FRB II, 213). Zde se velmi zřetelně uplatňují oba symbioticky vystupující prvky poměru a statutu sakrální stavby. Vysloveně soukromá biskupova fundace v zázemí jeho soukromého dvora umožňuje předpokládat i soukromou, tedy nefarní funkci kap-

le. Můžeme tak soudit o to jistěji, že známe příklad soukromé biskupovy kaple sv. Mořice na Hradě, která je z 11. stol. (Merhautová 1971, 206). Mladší je příklad kaple sv. Antonína „in curia archiepiscopi“ (LC II, 104). Ostatně sakrální stavba v rámci dvorce je z hlediska našich představ o kapli v raném středověku (jak uvedeme dále) kaplí-soukromým bohoslužebným prostorem eventuálně speciálního určení (pro soukromou bohoslužbu, pohřební, votivní atd.). V písemných pramenech se kaple identifikují obtížně, je však možné i tak nalézt pravděpodobné záchytné body, zvl. s pomocí archeologie a dějin umění (Zelina, Plzeň/Doubravka, do jisté míry Týnec n. Sázavou, Švihov-sv. Jiljí atd.). Např. ona kaple P. Marie v Kladsku (CDB I, č. 349, str. 315, k r. 1194) ve srovnání s *ecclesia forensi* sv. Václava v téže písemnosti budí dojem intencionálně zvoleného termínu s přesným obsahem, zvláště když donací i konfirmace se účastní pouze knížata (odpadá tedy z nějakého důvodu motivace užití termínu vyjadřujícího původní vlastnický vztah, a to i v listině z r. 1186, kterou kníže Bedřich dává kostel sv. Václava johanitům — CDB I, č. 313, str. 286). Rovněž přinejmenším lokality Zátoň a kaple sv. Jana Křtitele „in spelunca“ z Břetislavovy donace ostrovského kláštera z let 1037—1052 (CDB I, č. 52, str. 52, ř. 30—31, str. 53, ř. 2) je možné připustit jako eventuální kaple vzhledem k charakteru míst založení. Možnost existence další kaple k r. 1130 naznačuje nejenom substantivum *capella*, ale i způsob obvěnění v listině Soběslava I. vysehradské kapitule „... terram in Wirseuic et ortos in Neosuetl, quos frater meus Bracizlaus in dotem capelle... que in honore beate Marie Magdalene est constructa...“ (CDB I, č. 111, str. 114, ř. 27—28). Stejně jako v tomto případě lze si v řadě dalších příkladů těžko představit farní kostel pouze s nějakou půdou a zahradami. Výborně to dokumentuje petřínská kaple sv. Vavřince uváděná falsem 13. stol. k době Soběslava I. (CDB I, č. 393, str. 405, ř. 35—36), ke které se v listině z r. 1252 (CDB IV/1, č. 241, str. 414) uvádí vesnice Koleč (vzdálená a k farní správě petřínskou kaplí nedosažitelná). Stejně jako petřínská kaple dostala se k vysehradské kapitule donací Přemysla II. v r. 1257 i zlíčovská kaple sv. Štěpána, která rovněž vzhledem k charakteristice svého obvěnění kaplí skutečně byla (CDB V/1, č. 119, str. 196—197). Podobného charakteru je donace Václava I. (CDB IV/1, č. 185, str. 337—338), kterou se druhé významné pražské kapitule (na Hradě) dostala kaple sv. Bartoloměje, o níž jako o kapli nemusíme pochybovat, zvláště přijmeme-li Borkovského lokalizaci na III. hradní nádvoří (Borkovský 1969, 127—132).

Teprve ovšem písemnosti 14. stol. svými informacemi zcela vyhovují modely kaple. Tak např. r. 1359 vysehradský probošt Vilém přikázal stavět na svém hradě Lomnici kapli, v níž duchovního-kaplana zavazuje „... propter Deum per se vel per alium tenebitur in eadem capella pro vivis et defunctis missarum solemnita celebrare nec non singulis septimanis praeter alias missas die dominico de S. Trinitatis, feria 5. missam in honorem Corporis Domini... post discessum nostrum... die anniversarii nostri unam sexagenam in eccl. Wysseg. capellae capellanus, qui pro tempore fuerit, expendet pro sermone in vigiliis, offertoriis, luminibus atque missis...“ (LE I, č. 6, str. 4—5). Zcela analogický a definici kaple potvrzující je další případ, tentokrát z r. 1365, kdy „... Potha... de Czastolowicz... capellam ad honorem S. Katherinae... circa ecclesiam parrochiale... duxi exstruendam... cupiens ut capellanus... 6 missas in septimana... dicere... procurabit... capellanus... capellam in luminibus pro divino officio necessariis, hoc ad anniversarium... meae conthoralis... reservetur...“ atd. (LE I, č. 109, str. 53).

I Libri confirmationum nás informují o formách a výskytu kaplí, namát-

kou v Praze capella OO.SS. in domo Wolframii (VI, 65), in domo Meinhardi (I, 56), capella sciti Wenceslai prope eccl. S. Nicolai in Min. civ. (II, 161). Typický příklad analogický Betlémské kapli přináší Život Milíče z Kroměříže (FRB I, 421).

Statut kaple jako modlitebny určité uzavřené skupiny lidí velmi dobře dokumentují rovněž pramenná svědectví o kaplích řeholních, majících i řadu speciálních funkcí (k. opatská, pohřební atd.). Tyto příklady opouštějí sice sféru diskutovaného prostředí světského kléru, ale jasně dokazují, jak se původní impuls (Hofkapelle) transformoval v prostředí řeholním při zachování principů umožňujících příslušné objekty identifikovat jako kaple (cf. LMAeL 4, 528). I skutečnost, že se jasně doklady v písemných pramenech vyskytují ve většině případů až v době vrcholného středověku, přičemž instituci kaple v rámci řeholního domu lze dokázat archeologicky nebo umělecko-historicky v raném středověku (Strahov, Teplice, Sázava atd.), je instruktivní analogií pro oblast světského kléru.

Oblast písemností týkajících se řeholních objektů poskytuje rovněž velmi zajímavé informace o provizorních modlitebnách nesoucích označení *capella lignea*. Adjektivum v tomto spojení a v kontextu písemností nám říká, že dřevěná kaple patřila do fáze provizoria řeholního domu a že opět v souladu s našimi znalostmi o kategorii kaple ani v nejmenším neaspirovala na funkce s touto kategorií nesouvisející. Tak např. falsum z 2. pol. 13. stol. hlásící se k r. 1213 uvádí *capellam ligneam jáhna Vitalise v polickém újezdu* (CDB II, č. 367, str. 400, ř. 30) — srv. souvislost se vznikem broumovského probošství (např. Šimák 1938, 893). Velmi instruktivní jsou příklady provizií a příslušenství žďárského kláštera (FRB II, 530, 536, 542). Příklady *capellae lignae*, respektive *capellae de lignis*, nalezneme např. i ve FRB II, 301, 532.

Problematicku poněkud rozšiřuje papežská confirmace Honorii III. želivské kanonii z r. 1226 (CDB II, č. 281, str. 276, ř. 5—7): „*Prohibemus insuper, ut infra fines parochie vestre nullus sine assensu diocesani episcopi et vestro capellam seu oratorium de novo construere audeat...*“ Kromě dalšího dokladu farních práv pouze některých sakrálních objektů přináší tato listina termín *oratorium*, navíc souřadně kladený k substantivu *capella*. To je podle kontextu např. v donaci Jindřicha Vladislava domu sv. Štěpána na Hradišti u Olomouce (CDB II, č. 356, str. 374) nejspíše důkazem toho, že *capella* zde není chápána ani jako filiální kostel, i když v Jindřichově donaci *oratorium* vystupuje opět jako provizorium, kdežto Honorius III. se vyjadřuje jasně o dalších sakrálních stavbách v rámci želivského farního okruhu.

Pro úplnost ještě uveďme přehled významů a souvislostí, v nichž se *capella* v našich pramenech vyskytuje podle Slovníku stř. latiny v č. zemích (LMAeL 4, 528—529): jako *sacellum portabile cum vasis sacris*, přičemž, jak se domnívám, je nutné tuto definici doplnit tak, že do kaple tohoto druhu (citují se příklady z Kosmy FRB II, 149 — o biskupu frisinském atd.) patří i již citované Kossem uváděné *cimelie* — součást kanceláře. V dalších významech kaple vystupuje jako sakristie, jako součást špitálů, hřbitovů, jako *ecclesia sui iuris* vel *ecclesia filialis* (na poslední případ jsem již upozornil).²

Přesnost v terminologii tedy neexistuje, významové rozdíly se mnohdy naprosto stírají, zvláště ve spojení *capella seu ecclesia*.

Shrneme-li, je substantivum *capella* užíváno stejně jako termín *ecclesia* v celé řadě souvislostí, což velmi ztěžuje, ne-li znemožňuje jednoznačnost výkladu bez důkladného rozboru kontextu, v jakém se vyskytují, a s použitím všech informací.

Pokusme se v závěru tohoto přehledu svědectví pramenů o shrnutí před-

ložených informací. Sledovali jsme tři nejnižší kategorie sakrálních staveb z oblasti světského kléru. První, *ecclesia parrochialis*, je definována jednoduše tím, že jde o kostel obdařený farními právy v plném rozsahu. Druhá kategorie, *ecclesia filialis*, je sakrální stavba vzniklá v právním dosahu jiné sakrální stavby, jíž je podřízena. Filiální kostel nemá být vybaven farními právy, alespoň ne v plném rozsahu. Smyslem tohoto kostela je zajišťování běžných bohoslužebných pořádků (nespojených s udělováním svátostí vyhrazených farnímu kostelu) na lokalitách doplňujících (rozšiřujících, prohlubujících) dosah farního kostela.

Kaple je sakrální stavbou určenou k liturgickým úkonům nespojeným výlučně s farním kostelem, stavbou nemající farní práva.³ Svou genezí i dalším vývojem je funkčně spjata s uzavřeným okruhem lidí, zakladatel myslí na určité konkrétní speciální poslání — pohřební, hřbitovní, votivní, bohoslužebné a kazatelské atd. Sepětí kaple s uzavřeným okruhem lidí je zcela ve vývojových intencích této kategorie, uvědomíme-li si její začátky jako Hofkapelle a souvislosti z tohoto vyplývající, především skutečnost, že termín *capella* se v pramenech vyskytuje jako označení vlastnického vztahu. Vzhledem k charakteru kaple je proto nutné i v substantivu *capella*, označujícím námi uváděný typ stavby, předpokládat vlastně zdvojení tohoto termínu, vyjadřující její statut i poměr.

K chronologickým aspektům těchto kategorií je třeba konstatovat, že v době do konce 12. stol. v pramenech dobře rozlišíme lokality s farními právy a bez nich. Již ve 13., ale hlavně ve 14. století vznikly písemnosti, které velmi dobře dokládají existenci všech tří uváděných kategorií sakrálních lokalit. Precizování těchto kategorií jistě souvisí s celkovým církevním vývojem, v němž (jako i v jiných oblastech lidské činnosti) 13. století znamenalo mnoho nového, i když ne nečekaného a bez souvislosti s předchozím vývojem. (Navíc svou roli sehrálo stále větší množství dochovaných písemností.) I v pramenech před koncem 12. stol. nacházíme zmínky, které v kombinaci s poznatkami dalších historických disciplín umožňují opodstatněně předpokládat i v tomto období existenci těchto kategorií. O charakteru jejich prosazování, vzájemném míšení a míře prolínání nemáme zatím jasno.

Do oblasti naznačené problematiky může nesporně zasáhnout i archeologie. Především existence přímusu založeného na farních právech je na tomto místě i naznačením možnosti archeologie zasáhnout do klasifikace zkoumaných sakrálních staveb. Je však třeba konstatovat, že k tomuto pokusu nemáme k dispozici dostatečné množství poznatků z archeologických výzkumů. O kategorii stavby lze totiž hovořit jenom na základě výsledků detailního a z dnešního hlediska metodicky dokonalého výzkumu, který může přinést poznatky o malých zbytcích zaniklých součástí interiérů staveb, což jediné může sdělit něco bližšího o stavbě samotné. Některé provedené výzkumy nasvědčují, že archeologický výzkum již nyní přináší v tomto ohledu něco nového. Např. nálezy zahloubených skryšů na Levém Hradci (Borkovský 1965, 53), Ostrově u Davle (nový výzkum M. Richtera), v Žabonosech (archiv AÚ čj. 896/39), na Libici (Turek 1966—1968, 35) jsou příkladem osvětlení určité stránky sakrálního objektu, neznámé z písemností. Sporadicky známe i doklady vybavení interiéru. Jde v tom případě např. o nález zbytku soklu kazatelny na Oškobrhu (Hrdlička, Richter 1974, 125), substrukce interiérových zařízení v mosteckém děkanském chrámu (Hejna 1977, 440) nebo v chaberském kostele (Dragoun, Trýml 1977, 223), stípes oltáře známe z mnoha lokalit, objekty snad typu *piscina sacra* na Ostrově u Davle (výzkum M. Richtera,) korespondující možná s tímž typem ve Walbecku (Bindig 1975, 44 až 45), ciboriový oltář na Libici (Turek 1966

až 1968, 69). Tyto nálezy však o kategorii stavby nevyovídají, neboť jsou součástí universální výbavy sakrální stavby a mohou mít nejvýše význam chronologický. Rozhodující proto může být, stejně jako v písemných pramenech, argumentace důkazy o právu křtu a pohřbu. Pohřbívání jako jev spojený se sakrální stavbou je však argument nesoucí s sebou další problémy. Již J. Cibulka (1958, 46) upozornil na možnost značné volnosti v návaznosti těchto dvou kategorií, samozřejmě v době raného středověku. Na druhé straně je nutné pečlivě zvážit možnost eventuální argumentace farními právy v případech tak jednoznačných zjištění jako v případě Týnce n. Sázavou (Hejna 1977a, 75), kde se rýsuje klasická cesta vývoje v ukončení pohřbívání u rotundy v době předpokládané změny její funkce. Ze stejné oblasti argumentace je Wágnerův postřeh (1949, 55), jímž uvádí do souvislosti nejstarší vrčbánský kostelní horizont bez pohřbů s triburskou synodou z r. 895 a s činností sv. Vojtěcha. Ve srovnání s tím je nápadné zjištění libického výzkumu; ani v interiéru libické svatyně nebyly totiž pohřby, nepohřbívalo se ani v nejstarším levohradeckém chrámu (Turek 1966—1968, 58, Borkovský 1965, 54). I ve vrcholném středověku, kdy byly úlohy sakrálních staveb v sepulchrální oblasti teoreticky striktně vymezeny, se toto vymezení ne vždy dodržuje, jak dokazují např. spory farského a řádového městského kléru za Jana IV. z Dražic (např. Beroun, AČ VI, 11—12).

Křestní funkce farních kostelů se zdá být spolehlivějším archeologicky postihnutelem kritériem. Vraťme se k listině kněze Zbyhněva z doby před r. 1140. *Fossa baptismalis*, o níž se tu mluví, by mohla být dobře zjištělná; uveďme však i úskalí podobných nálezů — tzv. piscinu ze svatojiřského chrámu v Praze a skutečnost, že je prameny doložena i křestní kaple a baptisterium jako takové, které se hlavně ve starší literatuře považuje za vývojovou formu kaple (Göttinger 1885, 478—479).

Možnost postihnoutí rozdílů mezi jednotlivými typy sakrálních staveb s pomocí archeologických pramenů shledáváme tedy v rozboru interiérových partií. Hlavní oblastí, z níž lze usoudit na určitý typ sakrální stavby, je oblast farního přímusu. Ve středověkém vesnickém prostředí přicházejí v úvahu farní a filiální kostel a kaple. Přítomnost prvků křestního vybavení kostela v kombinaci s poznatky o ostatní výbavě a především o době a způsobu pohřbívání může dát podklad (při absenci písemností) pro zjištění farního kostela. Rozdíl mezi filiálním kostelem a kaplí je nutné zatím považovat za archeologicky nezjistitelný. Rovněž nepoznan zůstává v mnoha případech rozdíl mezi kostelem a kaplí, nejde-li (ve všeobecném slova smyslu) o konglomerát charakteristický svým uskupením — např. konventního kostela s pohřební aj. kaplí. Je možné, že existují i další kritéria, která však bude nutné pečlivě prověřit. Filiální kostel a kaple bez farních práv nasmějí být v novověku např. schránou pro eucharistii (Aichner 1915, 403—404, pozn. 6). Kdyby se podařilo totéž dokázat pro středověk, získali bychom další archeologicky zjištělný doklad určité konkrétní kvality zkoumané svatyně. Nejnadějnější je v tomto směru sledování vývoje pastoforia ze specifických prostorů diakonika a prothesis. Až do doby vrcholného středověku byla totiž eucharistie chována mimo hlavní oltář (srv. Cibulkovy 1958 závěry o vývoji pastoforia, z nálezů např. situaci v kostele sv. Martina ve zdi v Praze). Téměř všeobecný výskyt gotických sanktuárií však rovněž naznačuje, že aplikace hypotézy není zcela jednoznačná.

Je zřejmé, že ani při hodnocení výzkumových výsledků sakrální stavby nelze obejít základní předpoklad alespoň do jisté míry definitivního hodnocení, tj. shromáždění a posouzení všech dostupných pramenů. Vlastní posou-

zení sakrálního objektu a jeho klasifikace pak nejenom v rámci středověké vesnice, ale kteréhokoli jiného sídliště umožňuje hlubší chronologické i všeobecně historické závěry.

Poznámky

1 V době, kdy byl připraven tento referát na brněnskou konferenci středověkých archeologů, vyšel v AH, 248—251 koreferát J. Šilhana, navazující na referát L. Konečného. Domnívám se, že je zásluhou J. Šilhana, že uvedl do diskuse spletitou problematiku rané i vrcholně středověkých beneficí. Z toho, co jsem ve svém příspěvku uvedl, vyplývá, že se s J. Šilhanem lišíme především v otázce rozsahu interpretace termínu *capella* v raném středověku. Domnívám se, že termín *capella* byl užíván v naznačeném širším významu, a to i pro konkrétní sakrální objekty určitého statutu. Tento statut je dosud diskutní; asi nebyl tak striktně vymezen jako ve vrcholném středověku a je věcí dalšího výzkumu, abychom jej poznali co nejlouběji. Jenom tak bude možné dále diskutovat např. k tomu, zda plaská kaple je stavbou nebo označením vztahu řeholního domu, v širší souvislosti např. o tom, zda kaple biskupa frisinského nebo biskupa Zdíka byly jenom oltáříky nebo i další předměty atd.

3 Na pravděpodobně velmi raný výskyt kaple v tomto smyslu (k r. 1090) mne upozornil dr. D. Třeštlík, CSc., za což mu děkuji. Jde o Kosmovo líčení života biskupa Jaromíra Gebharda (FRB II, 123—4), kde se kostel odlišuje od kaple patrně zdůrazněným bohoslužebným posláním kaple: „...latenter ecclesiam ingressus... quotquot ante ecclesiam invenit miserus...“ „Ad singula quaeque missarum sollempnia, quotquot in capella quaque die fuerint celebrata...“

V této pasáži se tedy setkávají subst. *ecclesia* a *capella*. Charakter výrazu *ecclesia* není zdůrazněn — možná šlo o katedrální chrám, možná o jinou svatyni. Užití termínu *capella* však budí dojem intencionálnosti, jeho smyslem je významově odlišení od předchozí *ecclesia*.

2 V pol. 14. stol. kaple vystupuje ve staročestíně dokonce jako „předsienie“, ev. „siení aneb kaplú velikú“ s latinským ekvivalentem „aulam vel basilicam“ (Comez C 17261) nebo jako všeobecně míněná svatyně „...i učiniemy [Hospodinu] kaplu...“ (Bibl. Ol, Ex 25, 8; citace jsou uvedeny podle Staročeského slovníku). Za upozornění děkuji ak. J. Mackovi.

Literatura

AČ VI: Archiv český VI, ed. F. Palacký, Praha 1872.

Aichner, S. 1915: *Compendium iuris ecclesiastici*, Brixinae.

Binding, G. 1975: *Quellen, Brunnen und Reliquiengräber in Kirchen*, *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 3, 37—56.

Boháč, Z. 1973: K některým geografickým aspektům středověkého osídlení v našich zemích, *Hist. geografie* 10, 151—169.

Borkovský, I. 1965: *Levý Hradec. Nejstarší sídlo Přemyslovců*, *Památníky naší minulosti* 2, Praha.

— 1969: *Pražský hrad v době přemyslovských knížat*, *Památníky naší minulosti* 6, Praha.

CDB I—V: *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*, Praha. I (1904—1907) ed. G. Friedrich, II (1912) ed. G. Friedrich, III/1 (1943) ed. G. Friedrich, III/2 (1962) ed. G. Friedrich, Z. Kristen, IV/1 (1962) J. Šebánek, S. Dušková, IV/2 (1965) ed. J. Šebánek, S. Dušková, V/1 (1974) ed. J. Šebánek, S. Dušková.

Cibulka, J. 1958: *Velkomoravský kostel v Modré u Velehradu*, *Monumenta archaeologica* VII, Praha.

CIE: viz Aichner.

- Dragoun, Z. 1979: Záchr. výzk. v kostele sv. Martina ve zdi na St. Městě pražském, AH 4, 33—41.
- Dragoun, Z., Tryml, M. 1977: Předběžné výsledky archeol. výzkumu kostela sv. Jana Křtitele v Dolních Chabrech (Praha 8), in: Středověká archeologie a studium počátků měst, AÚ Praha.
- Du Cange: Du Fresne D. du Cange, C. (conditum a): Glossarium mediae et infimae Latinitatis II, III, 1842.
- Feine, H. E. 1955: Kirchliche Rechtsgeschichte, Bd. 1, Die katholische Kirche, Weimar.
- Fiala, Z. 1967: Die Organisation der Kirche im Přemyslidenstaat des 10.—13. Jahrhunderts, in: Siedlung u. Verfassung Böhmens in der Frühzeit, Wiesbaden, 133 až 143.
- FRB I, II: Fontes rerum Bohemicarum I, ed. J. Emler a kol., Praha 1873, II, ed. J. Emler, V. V. Tomek, Praha 1874.
- Götzinger, E. 1886: Reallexicon der Deutschen Altertümer, Leipzig.
- Hejna, A. 1977: Založení a stavební vývoj kostela P. Marie v Mostě, PA LXVIII, 433—470.
- 1977a: Opevněná venkovská sídla doby přemyslovské v Čechách. Výsledky archeol. výzkumu z období 1965—1975, in: Archaeologia historica 2, Brno, 69—79.
- Koss, R. 1939: Archiv Koruny české 1. Dějiny archivu (z pozůstalosti vydal O. Bauer, Praha).
- Lexicon für Theologie u. Kirche V, 1960, ed. Josef Höfer, Karl Rahner, Freiburg.
- Lexicon mediae et infimae Latinitatis Polonorum II 1959—1967, Vratislaviae, Cracoviae, Varsaviae.
- LC: Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica Pragensem per archidioecesim, I (1867) ed. Tingl, Emler, II (1868) ed. Tingl, VI (1883) ed. Emler.
- LE: Libri erectionum I—V, Praha 1875—1889, ed. K. Borový.
- LMAeL: Latinitatis medii aevi Lexicon Bohemorum 1—4, Praha 1977—1981.
- Merhautová, A. 1971: Raně středověká architektura v Čechách, Praha.
- MW: Mittellateinisches Wörterbuch bis zum ausgeh. 13. Jahrhundert, II/2, Berlin 1969.
- Novotný, V. 1928: České dějiny I/3, Praha.
- Nový, R. 1972: Přemyslovský stát 11. a 12. století, AUC Philosophica et Historica, Monographia XLIII, UK Praha.
- Protocollum visitationis 1379—1382: Protocollum visitationis archidiaconatus Pragensis annis 1379—1382 per Paulum de Janowicz archidiaconum Pragensem factae, Praha 1973, ed. I. Hlaváček, Z. Hledíková.
- Hrdlička, L., Richter, M. 1974: Slovanské a středověké osídlení Oškobrhu u Poděbrad, PA LXV/1, 111—184.
- Sommer, P. v tisku: Postavení církve v době vzniku a upevňování raně středověkého českého státu (Možnosti archeologie při řešení problematiky), Sborník ref. z konference v Liblicích 1979.
- Šilhan, J. 1981: Kaple a kaplan, in: Archeologia historica 6, Brno, 248—251.
- Šimák, J. V. 1938: Středověká kolonizace v zemích českých, in: ČD I/5, Praha.
- Turek, R. 1966—1968: Libice, knížecí hradisko X. věku, NM Praha.
- Wagner, V. 1949: Kostel ve Vrbčanech, in: Cestami umění, Praha, 48—56.

Zusammenfassung

Zur Erfassbarkeit der Termini *ecclesia* und *capella* in archäologischen Quellen

Dieser Beitrag will, auf schriftliche und materielle Quellen gestützt, die Stratifizierung früh- und hochmittelalterlicher Sakralbauten Böhmens (im Bereich des niederen Weltklerus) andeuten. Aus den Quellen geht hervor, daß die böhmische Entwicklung in dieser Hinsicht an die westeuropäische klerikale Entwicklung angeknüpft und drei Grundtypen übernommen hat: *ecclesia matrix*, *baptismalis*, *parochialis* (nach dem Entwicklungsstadium), *ecclesia filialis* und *capella*. Die Schrift-

quellen belegen, daß die Substantiva *ecclesia* und *capella* in einer ganzen Reihe von Bedeutung auftreten und es manchmal nicht einmal nach dem Zusammenhang möglich ist, die Zugehörigkeit zu einer konkreten Kategorie einwandfrei festzulegen. Bis zum Ende des 12. Jahrhunderts lassen sich in den schriftlichen Quellen ganz eindeutig Sakralbauten des durch die Pfarrechte gegebenen höheren Status und Sakralbauten niedrigeren Statuts, die keine Pfarrechte besitzen, unterscheiden. Auch für diese Zeit kann man im Sinne der Erkenntnisse anderer historischer Fächer, der Archäologie und Kunstgeschichte, mit vollem Recht eine weitere Untergruppe von Sakralbauten ohne Pfarrechte so voraussetzen, wie es die ältere westeuropäische Entwicklung oder heimische Informationen aus dem 14. Jahrhundert andeuten: Obwohl in Schriftstücken die Bezeichnung Filialkirche wohl jeden beliebigen, einer anderen statuarisch höheren, älteren Lokalität untergeordneten Sakralbau bezeichnen kann, muß man wahrscheinlich zumindest in der Entstehungszeit des Pfarrnetzes (d. i. vom 12. Jahrhundert) die Existenz von Filialkirchen, also Sakralbauten ohne Pfarrechte gegenüber der Öffentlichkeit, eventuell mit einer bestimmten Konzession, voraussetzen. Ebenso begründet ist die Möglichkeit, die Existenz von Kapellen in der erwähnten Entwicklungszeit des Pfarrnetzes, vielleicht auch in älteren Zeiten anzuerkennen. Als Kapelle verstehen wir in diesem Sinn einem Sakralbau mit ausgesprochen privater Entstehung, Funktion und Sendung, eventuell einer besonderen Motiv-, Begräbnisfunktion u. a. Zweifellos knüpft der Begriff Kapelle bei uns an die Entwicklung der Hofkapelle an, und ähnliche mit dem Herrscher, hohen kirchlichen oder anderen Würdenträgern verbundene Institutionen funktionierten schon im frühen Mittelalter.

Die Identifizierungsfrage dieser Sakralbautypen in archäologischen Quellen bleibt ständig offen. Wenn es nicht um klare Fälle geht, die aus Fundkontexten hervorgehen (beispielweise Kirche und Grabkapelle), sind wir vorläufig noch nicht imstande, eindeutige Interpretationen vorzulegen.

Bestimmte Möglichkeiten in dieser Hinsicht bietet die Gegenüberstellung unserer Kenntnisse von den mit Pfarrechten ausgestatteten Kirchen mit Informationen aus Untersuchungen von Sakralobjekten, vor allem ihrer Innenräume. Der Autor nimmt nämlich an, daß beispielweise das nachweisliche Taufrecht ein überzeugendes Argument für die übrigen Pfarrechte bietet, während diese Frage bei der Bestattungsfunktion sehr vorsichtig zu behandeln ist. Obwohl es nämlich Beispiele gibt (Týnec nad Sázavou), daß die Bestattungen Funktionsänderungen des Sakralbaus auch im frühen Mittelalter respektieren, ist bekannt, daß man den Pfarrzwang in dieser Hinsicht zu übertreten pflegte oder daß umgekehrt ein Sakralbau erst nach einer bestimmten Dauer seines Bestehens die Bestattungsfunktion auszuüben begann.

Es ergeben sich andere Möglichkeiten das Pfarrniveau eines bestimmten Sakralbaus nachzuweisen — für das frühe Mittelalter könnte beispielweise, zumindest in manchen Fällen, die Bestimmung der Räume zur Aufbewahrung des Altarsakraments maßgebend sein. Die Räume des Diakonikums und der Prothesis, die seit altchristlichen Zeiten mit der Entwicklung des Pastophorium in Beziehung standen, bis zu einem gewissen Grad auch die Sakristeien und Depositarien, lassen sich in manchen unserer romanischen Sakralbauten feststellen (Praha, St.-Martin im Gemäuer, Kyje). Auch die Untersuchung von Spuren christlicher Innenraumausstattungen, vor allem der Taufbecken, könnte Argumente zur Bestimmung des Statuts von Sakralbauten bringen. In vieler Hinsicht läßt das z. B. die Urkunde von Unětice des Priesters Zbyhnév aus den Jahren 1125—1140 erkennen.

Offenbar darf man bei der Auswertung der Erforschungsergebnisse von Sakralbauten als wichtige Voraussetzung das Sammeln und die Würdigung sämtlicher zugänglicher Quellen nicht umgehen. Erst die richtige Beurteilung bestimmter Sakralobjekte und ihre Klassifikation im Rahmen von Siedlungskomplexen ermöglicht tiefer schürfende chronologische und allgemein historische Schlußfolgerungen.

